

Н. В. Кондратенко

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТЕКСТОТВОРЕННЯ ХУДОЖНЬОГО І ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ДИСКУРСІВ: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОДІЯ

Дослідження присвячено зіставному аналізу двох типів дискурсів — художнього і публіцистичного. Здійснено огляд наукових підходів до вивчення дискурсивної діяльності, реалізованої в художньому і мас-медійному типах творчості. У центрі уваги основні тенденції їх текстотворення, що охоплюють категорійні ознаки — референційності, антропоцентричності та інтердискурсивності. Визначено специфіку реалізації зазначених категорій у художньому і публіцистичному дискурсах, простежено закономірності їх вияву, здійснено порівняльний аналіз використаних мовних одиниць.

Ключові слова: художній дискурс, публіцистичний дискурс, текстотворення, референційність, антропоцентричність, інтердискурсивність.

Исследование посвящено сопоставительному анализу двух типов дискурсов — художественного и публицистического. Осуществлен обзор научных подходов к изучению дискурсивной деятельности, реализованной в художественном и масс-медийном дискурсах. В центре внимания основные тенденции их текстообразования, охватывающих категориальные признаки — референционности, антропоцентричности и интердискурсивности. Очерчена специфика реализации указанных категорий в художественном и публицистическом дискурсе, прослежены закономерности их проявления, осуществлен сравнительный анализ использованных языковых единиц.

Ключевые слова: художественный дискурс, публицистический дискурс, текстообразование, референционность, антропоцентричность, интердискурсивность.

The study is devoted to a comparative analysis of two types of discourse — literary and mass-media. A review of scientific approaches to the study of discursive activity realized in the literary and mass media discourses has been carried out. The main tendencies of their text formation, covering the category signs — reference, anthropocentrism and interdiscursivity — are in the focus of attention. The specifics of the implementation of these categories in the literary and mass media discourse are outlined, the patterns of their manifestation are traced, a comparative analysis of the used linguistic units is carried out.

Key words: literary discourse, mass-media discourse, text formation, reference, anthropocentrism, interdiscursivity.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сучасний комунікативний простір характеризується взаємопроникненням дискурсів різних типів та їх взаємодією. Домінування масової літератури, скерування літературної творчості на смаки публіки, зниження вимог до тексту і потенційних реципієнтів, — ці чинники і визначають новітні тенденції текстотворення. Автор — свідомо чи несвідомо — підлаштовується під актуальні вимоги, а його комунікативна інтенція значною мірою скерована на те, щоб справити гарне враження, вразити і вплинути на адресата. На межі ХХ — початку ХХІ століть письменники-постмодерністи в царині художнього дискурсу орієнтувалися на читача-інтелектуала, і роль читача стала визначальною (М. Зубрицька); утім, автори публіцистичних текстів тяжіли до урізноманітнення жанрової палітри, актуалізуючи жанри аналітичного та художньо-публіцистичного характеру. Сучасний стан художньої літератури та публіцистики відзначений певними трансформаціями: останнім часом переважає вторинність у поданні інформації, мінімізація аналітики, кліповість тексту тощо. За таких умов неминуче відбулося взаємопроникнення дискурсивних типів, оскільки мали місце спільні тенденції, аналіз яких і становить завдання нашої наукової розвідки.

Ступінь розроблення проблеми в науці. Порушене питання має міждисциплінарний характер, що зумовлює його висвітлення в межах комплексу гуманітарних наук. У літературознавстві більшою мірою вивчено специфіку художнього дискурсу як особливого типу авторської свідомості (Т. Боненівська, І. Бондар-Терещенко, Т. Гундорова, Н. Зборовська,

М. Зубрицька, О. Поліщук, І. Старовойт та ін.), у лінгвістиці — художній і мас-медійний дискурс ставали предметом ґрунтовних наукових пошуків дослідників тексту і дискурсу (М. Володіна, Т. Добросклонська, В. Кухаренко, І. Колегаєва, Т. Плеханова, Г. Почепцов, О. Селіванова, І. Шевченко та ін.), у журналістикознавстві було вивчено переважно публіцистичний дискурс (О. Іванова, А. Мамалига, В. Різун, К. Серажим, М. Феллер, О. Холод та ін.), однак зіставні студії в аспекті мовної дискурсивних типів у гуманітаристиці мають поодинокий характер. Ми вважаємо дослідження зазначеної проблеми перспективним саме в лінгвістичному ракурсі, тому що монодисциплінарна методологія уможливорює розгляд суміжних проблем дискурсів різних типів, зокрема художнього і публіцистичного.

Мета нашого дослідження — простежити формування й реалізацію текстотвірних тенденцій, спільних для українського художнього і публіцистичного дискурсів, що зумовило виникнення таких завдань: визначити типи дискурсивної діяльності та схарактеризувати особливості художнього (далі — ХД) і публіцистичного (далі — ПД) дискурсів; розглянути поетичні тенденції текстотворення в ХД і ПД на категорійному рівні; виявити спільне і відмінне в реалізації ХД і ПД.

Об'єктом дослідження слугували сучасні репрезентативні твори ХД і ПД — художні тексти жанрових різновидів та інформаційно-аналітичні публікації українських ЗМІ; предметом — параметри текстотворення і текстотвірні категорії, реалізовані на мовному рівні в художніх і публіцистичних текстах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дискурсивні дослідження набули поширення в україністиці в кінці минулого століття під впливом потужних дискурсокерованих європейських (Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Джеймсон, У. Еко, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, Дж. Сьорль, Д. Фоккема, М. Фуко та ін.) та російських (А. Баранов, В. Борботько, В. Григорєва, В. Карасик, В. Красних, О. Лучинська, М. Макаров, Т. Плеханова, К. Седов, Є. Сидоров та ін.) розвідок. У центрі уваги науковців постав передусім художній текст у дискурсивному трактуванні (І. Бехта, А. Загітко, Н. Кондратенко, В. Корольова, Т. Радзієвська, О. Селіванова та ін.)

та мас-медійний дискурс (Ф. Бацевич, І. Завальнюк, Т. Ковалевська, Н. Кутуза, М. Навальна та ін.). Первинним вважаємо вивчення мас-медійного дискурсу, на матеріалі якого було виконано перші спроби дискурс-аналізу, зокрема телевізійних новин та інших інформаційних повідомлень (Т. ван Дейк), згодом і художній текст був витлумачений як вияв художньої комунікації (П. Серіо) з мінімізацією ролі автора та посиленням ролі читача в його інтерпретаціях. Традиційно дискурс потрактовують як цілісну комунікативну ситуацію разом з вербальними і невербальними складниками, що зумовлено поєднанням засадничих підходів до його дефініювання [8, с. 550] з наголошенням на тому, що дискурс є «комунікативною ситуацією в сукупності з її складниками» [6, с. 42].

Формування дискурсів різних типів підпорядковано категорійним параметрам, серед яких спільними для всіх типів дискурсу є внутрішні тексто-дискурсивні категорії зв'язності, цілісності та членованості [4, с. 25], проте зовнішні категорії, що корелюють з позатекстовою дійсністю і уможливають визначення дискурсу в контексті комунікативної ситуації — взаємодії між мовцем і адресатом, актуалізовані в різних дискурсах неоднаковою мірою. Основна роль у текстотворенні належить саме дискурсивним категоріям, зокрема зовнішньо орієнтованим, — референційності, антропоцентричності та інтердискурсивності.

Референційність є тексто-дискурсивною категорією, що визначає співвіднесеність зображуваної дійсності з об'єктивною реальністю, тобто «ґрунтується на співвідношенні модельного, породженого авторською свідомістю текстового світу з реальною дійсністю, її подіями, ситуаціями, фактами, предметами й особами» [7, с. 508]. У ХД створюваний автором світ відображає основні параметри реальної дійсності, однак завжди підпорядкований законам художнього вимислу, напр.: *Людиноподібні й звіроподібні демони Лісу й Озера збиралися разом і сприймали одне одного без подивування чи навіть дрібного зніяковіття перед чимось незвичайним. Кожен наперед знав про іншого все, і тому цапоногий лісовик, який розмовляє з голою русалкою, що була геть як справжня людина, чи вовкулака з людською головою, чи змій у вигляді людини з крилами під руками і важким довгим хвостом, на який спирався, коли стояв чи сидів,*

нікого не дивували (Ю. Покальчук. Озерний вітер). При цьому не має значення, наскільки цей світ фантастичний, навіть досить реальні події в художньому творі є лише віддзеркаленням об'єктивної дійсності. Т. Гундорова зазначає, що принаймні «з середини ХХ ст. спостерігаємо в літературі пошуки нового типу художнього відтворення реальності» [2, с. 15]. Уплив ХД в на ПД в аспекті референційності досить потужний, передусім вбачаємо його у створенні так званих «фейків», тобто текстотвірним рушієм також слугує вимисел.

Утім у ПД референційність має інше втілення: описана дійсність є об'єктивною реальністю, а не такою, що існує в авторській уяві, напр.: *Наприкінці листопада цього року ековолонтери Вінниці вирішили провести експеримент — розмістити поблизу однієї багатопверхівки компостер для компостування органічних відходів, які зазвичай викидаються у смітник* (День. 20.12.2017). Однак спостерігаємо тенденцію наближення реалізації цієї категорії в ПД до ХД: журналісти не лише віддзеркалюють об'єктивну реальність в інформаційних текстах, основним завданням яких є повідомлення об'єктивної та неупередженої інформації (це стосується й аналітичних жанрів), а прагнуть створити новий інформаційний простір, напр.: *А тепер згадаймо, що не лише голова Інституту національної пам'яті Польщі Ярослав Шарек, а й чимало польських публіцистів стверджують, буцімто Степан Бандера був винен у трагедії на Волині (хоча й перебував на той час у нацистському концтаборі), бо лідер несе повну відповідальність за дії очолюваної ним політичної сили. Що ж, якщо виходити з їхньої логіки, то чому маршал Пілсудський у нинішній Речі Посполитій не оголошений — на підставі спостережень не лише Бабеля — антисемітом і погромником* (День. 24.11.2017). Зважаючи на це, в ПД фіксуємо явище, яке можна назвати «віртуалізацією реальності»: створювана картина світу заступає реальну, а адресати сприймають її як єдино правильну, істинну, що викривлює і спотворює об'єктивне відтворення справжньої дійсності. Це явище пов'язане із дискурсивним «розщепленням» дійсності, зумовлене такою рисою постмодерного світосприйняття, як ризоматичність, що уможливляє одночасне існування кількох варіантів розвитку подій, і це не суперечить логіці створеної реальності, оскільки завжди є можливий

світ (хоч у свідомості реципієнта), який існує паралельно з об'єктивною реальністю.

ПД впливає на ХД насамперед у жанровій площині: сучасна українська проза демонструє комплекс художньо-публіцистичних жанрів, зокрема есе, нариси, що традиційно належали до ПД. Наразі вони стали невід'ємною частиною ХД, напр., суцільний текст роману Ю. Андруховича «Лексикон інтимних міст» складається з таких подорожніх нарисів: *Якщо українське Лівобережжя уявляти собі лівою частиною певного живого тіла, то Полтава в цьому тілі є безумовним серцем. Воно б'ється децю сповільнено і не любить занадто часто хвилюватися. Воно таке, яким і належить бути українському серцю — добре, сліпе, м'яке й децю ожиріле* (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст). Отже, на жанровому рівні спостерігаємо проникнення ПД у ХД, що в тексті репрезентовано телеграфічністю стилістики, переліками у вигляді сурядних рядів, клішованістю і стандартизацією мовлення.

Антропоцентричність актуалізує чинник людини в дискурсивній взаємодії та характеризується різноплановістю та багат шаровістю «через розщеплення адресанта й адресата в дискурсивному просторі» [7, с. 511], що зумовлює виокремлення відповідних підкатегорій. У ХД адресантність представлена в категорії образу автора, що має втілення в комунікативних ролях оповідача і персонажа, які лише незначною мірою корелюють з позатекстовим автором як креатором дискурсу. На думку Р. Барта, роль автора є незначною, вона нівельована актуальною роллю Скриптора [1], хоч в українському ХД вона все ще є релевантною, напр.: *Тепер настає пора явити їх усіх. В одній з відомих мені книжок подібне місце називається «Прихід героїв». Утім, не знаю, чи таких уже й героїв. І чи такий вже це прихід* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів). Адресат натомість має посилені позиції в ХД з огляду на загальну діалогічність тексту, який, незалежно від його скерованості та змісту, передбачає потенційного або реального адресата (М. Бахтін). На думку М. Зубрицької, «життєвий світ читача паралельний до художньої дійсності тексту, яка має здатність випромінювати віталістичну енергетику, що неминуче притягує і втягує у свої орбіти читацьку свідомість» [3, с. 181]. Звідси й наявність дискурсивних маркерів адресата безпосередньо

в тексті художніх творів, напр.: *Ну от і все, любий мій читачу. За вікном у мене то сонцем, то зливою мерехтить над печерськими горбами липнева гроза, на сусідському балконі натхненно голосить ошалілий півень, під балконом притулилася парочка — і не помічає, що дощ ущух, дзвонить телефон, і я, з ніжністю і жалем, ставлю крапку в усій цій історії: як звичайно закінчували свої послання древні, я сказала — і спасла свою душу* (О. Забужко. Польові дослідження з українського сексу). На експліцитному рівні це звертання і форми 2 особи однини чи множини, а на імпліцитному — риторичні питання, спонування тощо, які активізують увагу читача та провокують його на активну інтерпретативну діяльність.

Натомість у ПД адресат є масовим, хоч його роль завжди була пріоритетною, оскільки саме реакція реципієнтів визначала і визначає попит журналістських матеріалів, а роль автора є невагомою. Зважаючи на це, більшість інформаційних матеріалів у ЗМІ загалом не містять авторських підписів, напр.: *У Кривому Розі Дніпропетровської області зафіксували землетрус потужністю 3,2 бали* (Українська правда. 20.02.2018). Вони є безособистісними, характеризуються безсуб'єктністю і телеграфністю. Головним чинником виступає оперативність, своєчасність подання інформації, а не особистість того, хто її написав і презентував.

Однак в аналітичних текстах ЗМІ авторська позиція ще досить потужна, хоч вона реалізована, на нашу думку, як діалогічність тексту, тобто актуалізовано мовленнєву взаємодію автора й читача, звідси й відповідні мовні форми подання інформації, напр.: *Розберімося, що мав би означати євроінтеграційний вибір України для сфери науки та технологій, і спробуймо зрозуміти, чому ситуація не покращується* (Дзеркало тижня. 1.12.2017). Фіксуємо форми 1-ї особи множини займенників і дієслів, вжиті на позначення спільних дій мовця та реципієнта. Крім того, чинник адресанта представлений в аналітичних текстах на рівні структуротвірних параметрів логіко-аргументативного типу: мовець формулює тезу, наводить аргументи на її підтвердження і в такий спосіб структурує текст. Чинник адресанта реалізується і в підвищеній полемічності, зокрема це виражається у використанні риторичних питань у ПД, напр.: *Якщо в Нацбанку насправді були неймовірні зловживання,*

то чому всі матеріали з цієї справи Тарута не віддав ЗМІ? В Україні багато сильних команд журналістів-розслідувачів, уже не кажучи про ті ж США. Що завадило співпраці політика з медіа, чому він обрав шлях симулякрів та імітацій? (День. 24.11.2017).

Антропоцентричність виражається в одночасній актуалізації позицій адресанта й адресата. Адресат-читач, зокрема його комунікативна компетенція та «горизонт очікування» (М. Бахтін) визначають намір автора і змістове наповнення ПД, напр.: *Коли доводиться дуже часто спостерігати вітчизняних політиків у всіляких ток-шоу, раз-у-раз дивуєшся їхній дріб'язковості, примітивності, обмеженості, неприкритому егоїзму, корисливій осторозі, дефіциту моральних і вольових якостей. Їх неможливо поважати, їм украй важко довіряти* (День. 1.12.2017). Автор орієнтується на смак та очікування читачів, які позитивно сприймають критику на адресу влади та її негативну оцінку. Отже, взаємовплив ХД і ПД в аспекті антропоцентричності пов'язаний зі зменшенням релевантності ролі автора в обох типах дискурсу та актуалізації чинника адресата.

Інтердискурсивність як вияв діалогічності дискурсу в аспекті його взаємодії з іншими дискурсами — на вербальному та невербальному рівнях — представлений в ХД і ПД по-різному. У ХД виокремлюють рівні інтердискурсивності, що охоплюють прецедентність, цитатність, алюзійність тощо (Н. Кузьміна, С. Переломова, І. Смирнов, Н. Фатєєва, В. Чернявська та ін.), що є пріоритетними для формування сучасного ХД, зокрема постмодерністського, напр.: *Зрештою я вирішив, що ця квартира для мене щось на кшталт портрета Доріана Грея. В ній, на запліжених шафах і полицях я залишав увесь душевний мотлох, котрий наносив туди зі свого суєтного життя* (І. Роздобудько. Гудзик-2. Десять років потому). Звідси й орієнтація на читача, здатного декодувати змістову багатопаровість тексту, виявити його міжтекстові зв'язки, простежити інтердискурсивність з актуалізацією у свідомості взаємоіснування різних художніх образів і накладання художніх світів у межах одного ХД, напр.: *Можливо, це було юнацьке кохання, а, можливо, бідака вимріяв собі якусь Беатріче чи Лауру, і встидався про це говорити, будучи чоловіком жонатим*

(Г. Пагутяк. Зачаровані музиканти); — *Все, все, — підняв я застережно руку. — Юпітер, не гнівайся. Даруй, я неправий* (Ю. Покальчук. Контакти IV рівня). З огляду на це в ХД інтердискурсивність охоплює такі вияви, що передбачають достатню культурну компетенцію читача, здатного розшифрувати вторинний характер цитат й алюзій. Автор не вважає за потрібне коментувати й пояснювати зв'язки з іншими текстами і дискурсами, його читач повинен це зробити самостійно. Звідси не лише наявність у текстах прецедентних імен і ситуацій, а й непаспортизоване цитування та трансформація інтертекстуальних елементів, як в останньому прикладі.

У ПД, орієнтованого на масового читача, вияв інтердискурсивності більшою мірою пов'язаний з актуалізацією прецедентних феноменів (В. Красних, Ю. Сорокін) — як у первинному, так і в трансформованому вигляді. На думку О. Рябініної, «джерелами засобів інтертекстуальності сучасного українського дискурсу преси переважно є прецедентні феномени (прецедентні тексти й прецедентні ситуації), відповідно, інтертексти набувають ознак прецедентних висловів» [5, с. 11], напр., заголовки статей у ЗМІ: *Мир, дружба, помідори* (Дзеркало тижня. 17.11.2017), *Як тупилася сталь* (Дзеркало тижня. 17.11.2017), *Битва «титаників»* (Дзеркало тижня. 24.11.2017), *І нехай всі закони зачекають: депутати масово роз'їжджаються на відпочинок* (Україна молода. 20.12.2017), *Собака гавкає, а Україна йде: прогноз нумеролога на 2018 рік* (Україна молода. 29.12.2017), *Пройдуся Рішельєвською, зверну на Дерибасівську...* (Високий замок. 1.12.2017) тощо. У ПД використовуються передусім прецедентні імена і прецедентні висловлення з мінімальними трансформаціями, а джерелами прецедентних текстів є здебільшого прислів'я та приказки або алюзії чи цитати з масової культури — кінострічок, пісень, анекдотів.

Цитати в ПД наведено обов'язково із зазначенням автора і джерела, навіть за умови, якщо це прецедентний текст. Автор орієнтується на масового адресата, не розраховуючи на його високий інтелектуальний рівень і здатність до декодування міжтекстових зв'язків, напр.: *«Щойно війна стає реальністю, будь яка думка, що не бере її до уваги, починає сприйматися як хибна», — не можна не погодитися з Альбером Камю* (Дзеркало тижня. 20.11.2017); *«Песиміст скаржиться на ві-*

*тер. Оптиміст сподівається на зміну погоди. Реаліст напи-
нає вітрила». Цю фразу письменника Вільяма Артура Ворда
ми адресуємо вітчизняній владі, яка в останні роки не має
більшого клопоту, ніж горезвісна «розгойдування човна» (Дзер-
кало тижня. 10.11.2017). Адресат спирається не на власну ко-
мунікативну компетенцію, а на авторську, тому його завдан-
ням не є розуміння та інтерпретація, а лише сприйняття та
запам'ятовування в ПД.*

На нашу думку, інтердискурсивність як текстотвірний пара-
метр є первинним для ХД, а в ПД він має вторинний характер,
наслідуючи принципи реалізації в художній комунікації, однак
у редукованому, спрощеному вигляді. Домінування прецедент-
них текстів, що легко розпізнаються масовим адресатом, увага
до трансформованих інтертекстуальних елементів і тяжіння до
мовної гри, — усе це вказує на невимогливість адресата в ПД
та прагнення автора «знизити» рівень його сприйняття.

Висновки і перспективи. Основні текстотвірні параметри
ХД і ПД пов'язані з реалізацією категорій референційності, ан-
тропоцентричності та інтердискурсивності. В аспекті референ-
ційності зв'язок є взаємооберненим: ХД впливає на ПД через
створення віртуальної реальності та «фейків», а ПД на ХД — в
аспекті актуалізації художньо-публіцистичних жанрів нари-
су та есе; в аспекті антропоцентричності спостерігаємо спільні
тенденції — посилення ролі адресата (переважно масового) та
зменшення ролі адресанта; в аспекті інтердискурсивності —
первинним є ХД, у якому категорію реалізовано повною мірою,
а в ПД домінують прецедентні феномени в паспортизованому і
непаспортизованому вигляді. Перспективи дослідження поля-
гають у вивченні мовних особливостей ХД і ПД, що є маркера-
ми взаємодії цих дискурсивних типів.

Література

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М. : Прогресс : Универс, 1994. — 615 с.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека : український літе-
ратурний постмодерн / Т. Гундорова. — К. : Критика, 2005. — 264 с.
3. Зубрицька М. Homo legens : Читання як соціокультурний фено-
мен / М. Зубрицька. — Львів : Літопис, 2004. — 352 с.
4. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і
постмодерністського художнього дискурсу : [моногр.] / Н. В. Кондра-

тенко ; [за ред. К. Г. Городенської]. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 328 с.

5. Рябініна О. К. Інтертекстуальність у дискурсі сучасної української преси : лінгвістичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. К. Рябініна. — Х., 2008. — 22 с.

6. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [монограф. учебн. пособие] / Е. А. Селиванова. — К. : ЦУЛ : Фитосоціоцентр, 2002. — 336 с.

7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.

8. Серіо П. Анализ дискурса во Французской школе (дискурс и интердискурс) / П. Серіо // Семиотика : антологія / [сост. и ред. Ю. С. Степанов]. — [2-е изд.]. — М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — С. 549–562.